شاه‌اسماعیل و سه همسرش

داستانی فارسی‌ـترکی با اجرای خنیاگران خراسان

نوشته‌ی

آمنه یوسف‌زاده و استیون بلام

ترجمه‌ی

عبدالمحمد موحد

مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور

تهران ۱۴۰۴

تقدیم به
فوزیه مجد

برای دریافت نمونه‌ی صوتی ضبط‌ها QR code را اسکن کنید.

فهرست مطالب

پیش‌گفتار ۱۲
سپاسگزاری ۱۴
فهرست تصویرها، نقشه‌ها و نمونه‌های آوانگاری ۱۶
توضیحاتی پیرامون تَرانویسی کلمات، موسیقی و سایر موارد ۱۹

بخش ۱. بخشی‌ها و هنر آنها ۲۳

فصل ۱. خنیاگران چندزبانه‌ی شمال خراسان ۲۴
۱. ۱. مردمان و زبان‌های شمال خراسان ۳۱
۱. ۲. داستان‌گویی در ایرانِ چندقومیتی ۳۶
۱. ۳. بخشی‌های خراسان ۴۴
۱. ۴. بسترهای اجرا ۶۰

فصل ۲. شخصیت‌ها و صور خیالِ داستانِ *شاه‌اسماعیل و گلزارخانم* ۷۷
۱. شاه‌اسماعیل دوم از نگاه تاریخ ۷۷
۲. خلاصه‌ی داستان در روایتِ روشن گل‌افروز ۷۸
۳. ویژگی شخصیت‌ها ۸۱
۳. ۱. *زیبایی و شجاعت* ۸۱
۳. ۲. *بیان احساسات* ۸۳
۳. ۳. *نام‌ها و القاب* ۸۳
۴. زنان ۸۶

۵. باغ، گل و بلبل ۹۰
۶. غزال‌ها و شکارچیان ۹۵
۷. سفرها ۹۷
۷. ۱. *موانع* ۹۸
۷. ۲. *یاری‌گران* ۱۰۰
۷. ۳. *سرنوشت* ۱۰۱
۸. شکوه‌ها ۱۰۳
۸. ۱. *درد عشق* ۱۰۳
۸. ۲. *شرایط ظالمانه و درد نهانی* ۱۰۴
۹. تهدیدها و اندرزها ۱۰۵

فصل ۳. روش اجرای بخشی‌ها ۱۰۸
۱. شعر و آهنگ ۱۰۸
۲. مُلدی‌تیپ‌ها: آهنگ و مقام ۱۱۵
۳. سبک‌های اجرا ۱۲۸

بخش ۲. متن و ترجمه‌ی *شاه‌اسماعیل و گلزارخانم* ۱۳۱
قسمت ۱ ۱۳۲
قسمت ۲ ۱۳۴
قسمت ۳ ۱۳۸
قسمت ۴ ۱۴۰
قسمت ۵ ۱۴۳
قسمت ۶ ۱۴۵
قسمت ۷ ۱۴۸
قسمت ۸ ۱۵۰
قسمت ۹ ۱۵۳
قسمت ۱۰ ۱۵۶
قسمت ۱۱ ۱۵۸

قسمت ۱۲ ..... ۱۶۰
قسمت ۱۳ ..... ۱۶۲
قسمت ۱۴ ..... ۱۶۳
قسمت ۱۵ ..... ۱۶۴
قسمت ۱۶ ..... ۱۷۱
قسمت ۱۷ ..... ۱۷۳
قسمت ۱۸ ..... ۱۷۴
قسمت ۱۹ ..... ۱۷۶
قسمت ۲۰ ..... ۱۷۹
قسمت ۲۱ ..... ۱۸۱

بخش ۳. توضیحات ۱۸۵
قسمت ۱ ..... ۱۸۶
قسمت ۲ ..... ۱۸۹
قسمت ۳ ..... ۱۹۱
قسمت ۴ ..... ۱۹۲
قسمت ۵ ..... ۱۹۴
قسمت ۶ ..... ۱۹۵
قسمت ۷ ..... ۱۹۶
قسمت ۸ ..... ۱۹۷
قسمت ۹ ..... ۱۹۸
قسمت ۱۰ ..... ۲۰۰
قسمت ۱۱ ..... ۲۰۰
قسمت ۱۲ ..... ۲۰۱
قسمت ۱۳ ..... ۲۰۱
قسمت ۱۴ ..... ۲۰۳
قسمت ۱۵ ..... ۲۰۴
قسمت ۱۶ ..... ۲۰۹

قسمت ۱۷ ..... ۲۰۹
قسمت ۱۸ ..... ۲۱۰
قسمت ۱۹ ..... ۲۱۰
قسمت ۲۰ ..... ۲۱۱
قسمت ۲۱ ..... ۲۱۳

پیوست ۲۱۴
خلاصه‌ی داستان *شاه‌اسماعیل و گلزارخانم* با اجرای یگانه ۲۱۴
فهرست مراجع ۲۲۷
مراجع شنیداری ۲۴۶
نمایه‌ی داستان‌ها ۲۴۸
نمایه‌ی نام‌ها ۲۴۸

فسانه گرچـه باشد نغز و شیرین
به وزن و قافیـه گـردد نوآیـیـن
فخرالدین اسعد گرگانی

نظم را حاصل عروسی دان و نغمه زیورش
نیست عیبی گرعروسی خوب بی‌زیـور بود
امیرخسرو دهلوی، غزل ۳۲۵

پیش‌گفتار

کتاب حاضر دربرگیرنده‌ی متن داستان *شاه‌اسماعیل و گلزارخانم* است، به‌گونه‌ای که آن را بخشی‌های شمالِ خراسان به نثرِ گفتاری و شعرِ آوازی اجرا می‌کنند. ما در این کتاب ارتباط این داستان را با شرایط اجتماعی و تاریخیِ زمان بررسی می‌کنیم و ازجمله در باب هنرنمایی و نقش‌های متغیرِ اجتماعیِ بخشی‌ها، آموزش و حمایت‌های مالی از آنان و نیز رابطه‌ی میان رپرتوآرِ آنان با رپرتوآرهای سایر خنیاگران در آسیای غربی و مرکزی سخن می‌گوییم.

مبنای کار ما در این کتاب متنی است بازنویسی‌شده از روی اجرای روشن گل‌افروز (متولد ۱۳۳۷) که آمنه یوسف‌زاده آن را در سال ۱۳۸۴ ضبط کرده است. هر یک از بخش‌های بیست‌ویک‌گانه‌ی این داستان با نثری فارسی آغاز می‌شود. هر یک از بخش‌ها، به‌جز آخرین‌بخش، با شعری (معمولاً چهاربیتی) به زبان ترکیِ خراسانی پایان می‌یابد که در اینجا همراه با ترجمه‌ی فارسیِ آن ارائه شده است.

در توضیحات، بخش‌هایی از اجرای گل‌افروز با قسمت‌هایی از اجرای بخشی‌های هم‌نسلِ پدرِ او، یعنی مختار زنبیل‌باف (حدود ۱۲۸۶–۱۳۶۲) و محمدحسین یگانه (۱۲۹۷–۱۳۷۱) مقایسه می‌شود. زنبیل‌باف، که اجرایش را استیون بلام در سال ۱۳۵۱ ضبط کرده است، هم نثر و هم شعر را به ترکیِ خراسانی اجرا می‌کرد. آمنه یوسف‌زاده چند نوارِ کاسِتِ با کیفیت پایین از اجرای یگانه خریداری کرده که احتمالاً در اواخر دهه‌ی ۱۳۵۰ شمسی ضبط‌شده و البته بخش آخر داستان هم در نوارها موجود نیست. در این نوارها، یگانه، بخش منثورِ داستان را به فارسی روایت می‌کند و اکثرِ اشعارِ ترکی را همراه با اشعار فارسیِ سروده‌ی خود به آواز می‌خواند و بیش از گل‌افروز روایتِ منثور را با آواز قطع می‌کند (نک. خلاصه‌ای از اجرای او در پیوستِ کتاب). در سراسر کتاب، دسترسی به نمونه‌های صوتی از طریق کُدِ QR که در ابتدای کتاب آمده ممکن می‌شود و ارجاع به آنها با شماره‌هایی که پس از سرنام اجراکنندگان، R (روشن)، M (مختار) و Y (یگانه)، می‌آیند صورت گرفته است. ضبط‌های سایر داستان‌ها، با اجراهای روشن و یگانه، همراه با خلاصه‌ی داستان‌ها، اما بدون متنِ بخش‌های منثور و منظوم، در سی‌دی‌ها موجودند.[۱]

---

۱. برای اجرای روشن گل‌افروز از داستان *طاهر و زهره* و اجراهای یگانه از همین داستان و داستان *ابراهیم ادهم*، نک. منابع شنیداری (Golafruz 2004؛ یگانه ۱۳۸۲؛ ۱۳۸۳).

ضبط‌های اجراهای زنبیل‌باف از داستان *شاه‌اسماعیل و گلزارخانم* و دیگر داستان‌های ضبط بلام در کتابخانه‌ی موسیقیِ دانشگاه هاروارد در دسترس‌اند[۲].

در خارج از خراسان، داستان *شاه‌اسماعیل* و سایر داستان‌های موجود در رپرتوآر بخشی‌ها را صرفاً به یکی از زبان‌های تُرکی اجرا می‌کنند. در خراسان، بسیاری از بخشی‌ها حاصل ازدواجِ میان قومی‌اند و از همان کودکی یاد می‌گیرند که اشعار را به زبان‌های فارسی و تُرکیِ خراسانی و غالباً همچنین کُردیِ کُرمانجی اجرا کنند. به‌خاطرِ همنشینیِ طولانیِ این سه زبان، خوانندگانِ خراسانی، به‌هنگامِ اجرای اشعار به این سه زبان، معمولاً واکه‌ها و همخوان‌های مشابهی تولید می‌کنند. از آنجا که در اشعارِ تُرکیِ خراسانی، به‌وفور از اسم‌های فارسی استفاده می‌شود، خواننده در هنگام اجرا، زمانی که از زبانی به زبان دیگر می‌رود، از نظامِ آوایی یکسانی استفاده می‌کند. در گفتگوهای ما با بخشی‌ها، بیش از یک بخشی تُرکیِ خراسانی را با صفتِ «غلیظ» توصیف کرد، اما این ویژگی به‌ندرت در آوازهای تُرکیِ آنان شنیده می‌شد.

داستان‌هایِ خراسانی پیوندی عمیق با میراث ادبیِ دنیای فارسی‌زبانان دارند و در توضیحاتی که ما در این کتاب ارائه می‌کنیم، اشعار شاعرانِ معروفی چون مولوی، سعدی، حافظ و دیگران را نقل کرده‌ایم تا نشان دهیم چه انگاره‌ها و موضوعاتی میان این داستان‌ها و اشعار کلاسیک مشترک است. اکثرِ قهرمانانِ این داستان‌ها، از جمله شاه‌اسماعیل، به‌عنوان خوانندگانی معرفی شده‌اند که، مانندِ خودِ بخشی‌ها، هنگام آوازخواندن، دوتار می‌نوازند؛ سازی که ریشه‌اش به یک ساز قدیمی‌تر، تنبورِ خراسان، می‌رسد. بااین‌حال، مطالعاتی که درباره‌ی بخشی‌های آسیای غربی و مرکزی شده بیشتر به کلام آنها پرداخته‌اند تا به ریتم‌ها و ملُدی‌هایی که با آنها این کلام‌ها را می‌خوانند و ما مایلیم اینَ ناهمترازی را اصلاح کنیم. اهمیت آوازخواندن در پرورش شعر نیز موضوعی دیگر است که در پژوهش‌های ادبیِ فارسی از آن غفلت شده است.[۳]

2. Loeb Music Library of Harvard University. <https://library.harvard.edu/search?keywords=Blum>: "The Stephen Blum Collection of Music from Iranian Khorasan."
اجرای مختار زنبیل‌باف از شاه‌اسماعیل با شناسه‌ی AWM RL و شماره‌های ۱۶۲۴۵ تا ۱۶۲۴۷ در وب‌سایت قرار گرفته است. راهنمای یافتن قطعات در وب‌سایتِ کتابخانه‌ی موسیقی به کاربران کمک می کند تا به هر پنج قسمت از اجرای این داستان دسترسی پیدا کنند.

۳. از استثنائاتِ مهم، می‌توان به آثار حسینعلی ملاح درباره‌ی منوچهری دامغانی و حافظ (ملاح ۱۳۶۳الف و ب)، رساله‌ی دکتریِ فرنکلین دی. لوییس (Lewis 1995) و نیز بحث او در باب «حافظ و موسیقی» در دانشنامه‌ی ایرانیکا (Lewis 2002، روزآمدشده در ۲۰۱۲) و بخش‌هایی از زندگی‌نامه‌ی مولوی به‌قلم او (Lewis 2000: 309-313, 627-636) اشاره کرد.

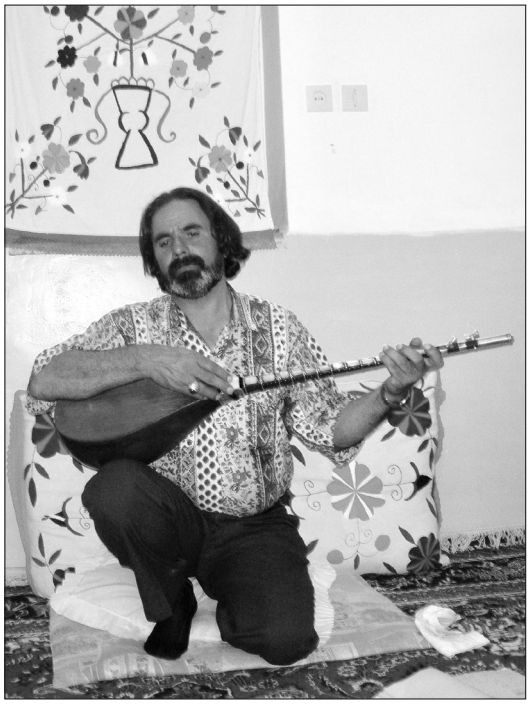
همه‌ی گفتگوهایی که در این کتاب نقل یا گزارش شده به فارسی بوده است. تُرکی و کُردیِ خراسانی (برخلاف زبان‌های ترکمنی، آذربایجانی، تُرکیِ ترکیه‌ی امروزی و کُردیِ سورانیِ کردستانِ ایران) هنوز موضوعِ بحث‌های پژوهشی درباره‌ی گونه‌های اجرایی در خراسان نشده‌اند. کلیم‌الله توحدی (متولد ۱۳۲۰)، پژوهشگر اصلیِ تاریخ و فرهنگِ کُردیِ خراسانی، مطالعاتش در زمینه‌ی تاریخِ کُردی و توضیحاتش درباره‌ی اشعارِ کُرمانجی را به زبان فارسی منتشر می‌کند. تنها نوشته‌های تُرکیِ خراسانیِ مربوط به کارِ ما نوشته‌هایی است که در کتابچه‌های بخشی‌ها یافت می‌شود. ما از آثاری که به‌زبانِ تُرکیِ خراسانی منتشر شده باشند اطلاعی نداریم، اما بخشی‌ها می‌توانند محتوای کتاب‌هایی را که به‌زبان‌های آذربایجانی و ترکمنی می‌خوانند کمابیش به‌سادگی به‌زبانِ تُرکیِ خود برگردانند.

سپاسگزاری

ما از همه‌ی بخشی‌هایی که از زمان اولین دیدارِ استیون بلام با مختار زنبیل‌باف در سال ۱۳۴۸ و اولین دیدار آمنه یوسف‌زاده با محمدحسین یگانه در سال ۱۳۶۸ بزرگوارانه با ما گفتگو کردند و اجازه دادند اجراهای‌شان را در زمان‌های مختلف ضبط کنیم سپاسگزاریم. همچنین، قدردان مهمان‌نوازی خانواده‌های آنان در مقاطع مختلف زمانی هستیم. به‌ویژه، از آقای روشن گل‌افروز و خانواده‌اش، به‌خاطر همراهیِ ما در این سفر طولانی، از مرحوم علی‌آقا آلماجُقی و علیرضا سلیمانی به‌خاطر گفتگوهایی که درباره‌ی نسخه‌های متفاوت داستان *شاه‌اسماعیل و گلزارخانم* با آنان داشتیم و نیز از مرحوم سهراب محمدی و مرحوم حاج‌قربان سلیمانی، که فراوان از آنها آموختیم، سپاسگزاری می‌کنیم. پژوهش‌ها و ضبط‌های فوزیه مجد منابعی بسیار ارزشمند برای همه‌ی کسانی است که به ریرتوآر بخشی‌ها علاقه‌مندند. همچنین، قدردان تلاش‌های محمدرضا درویشی هستیم که کوشیده است تا از طریق برگزاری جشنواره‌ها و انتشار نتایج تحقیقات گسترده‌ی میدانی‌اش، درک جامعه را از هنرِ اجراکنندگان در بسیاری از نواحی ایران ارتقا بخشد. ما در این کار، از اثر تحلیلی و نوآورانه‌ی داریوش طلایی درباره‌ی موسیقی سنّتی (کلاسیک) ایران هم بهره گرفته‌ایم.

از آقای علیرضا مناف‌زاده (پژوهشگرِ تاریخ و نویسنده)، استاد اصلیِ تُرکیِ آمنه یوسف‌زاده، که بیش از یک دهه مشاور اصلی ما در مورد زبان تُرکی در این پروژه بود و همیشه، سخاوتمندانه، زمان و دانش خود را در اختیار ما قرار داد متشکریم. بیهان ییلدریم (Beyhan Yıldırım) هم معلم اصلیِ تُرکیِ استیون بلام بود که با آقای مناف‌زاده و هر دوی

ما در سال ۱۳۸۵ دیدار و درباره‌ی بخش‌های ناروشنِ ضبط‌ها با ما گفتگو کرد. از بنیاد میراث ایران هم سپاسگزاریم که با پژوهانه‌ای که در اختیار ما قرار داد کمک کرد تا این پروژه را در سال ۱۳۸۷ شمسی آغاز کنیم. آقای فرَنک هِنچکِر (Frank Hentschker) نیز پیشنهادات ارزشمندی دادند و به ما در زمینه‌ی تصاویر و نقشه‌ها کمک کردند. خانم تارا غضنفر هم در زمینه‌ی استفاده از نرم‌افزار فتوشاپ به ما یاری رساندند. از آقای عبدالمحمد موحد برای ترجمه‌ی این کتاب از انگلیسی به فارسی صمیمانه سپاسگزاریم.

تصویر ۱. روشن گل‌افروز هنگام اجرای شاه‌اسماعیل، ملاباقر، شهریور ۱۳۸۴